

FOUCAULTOVA ANALÝZA POJMU MOCI A MOCENSKÝCH VZŤAHOV¹

IVAN BURAJ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

BURAJ, I.: Foucault's Analysis of the Concept of Power and Power Relationships
FILOZOFIA 53, 1998, No 2, p. 71

The paper focuses on Foucault's analysis of the internal structure of the power relationships, which, according to the French philosopher, are made up by three basic elements. The strategic relationships as the core of this structure, can not be described in terms of agreement or violence, but rather in military terms. The second structural element of the power relationships - the states of domination can be approached from two viewpoints: as the "global structure of power" and at the same time as an outcome of a certain strategic situation. Seen from the first point of view, the states of domination, contrary to diffused and changing strategic relationships, are static, limiting the freedom of action. Seen from the second point of view, however, the states of domination together with strategic relationships offer some space for freedom and resistance. The third structural element of the power relationships are various techniques of control, whose importance is still growing today. As Foucault argues, today it is not so important to know by whom and where the power is performed, but rather what are the techniques of its performance.

Obsiahnut' celú Foucaultovu analýzu moci na takom malom priestore, aký poskytuje rozsah jednej štúdie, je prakticky nemožné. Na to je príliš komplikovaná a pestrá. Pestrá, bohatá nielen na témy, nastolené problémy, na ich nové, originálne východiská a riešenia, ale aj na rozličné úrovne a uhly pohľadu. Foucault napríklad analyzuje moc vo vzťahu k ostatným sociálnym fenoménom; inokedy ju skúma z historického, politického, ekonomického, právneho alebo z morálneho hľadiska; potom si zase najviac všima vnútornú štruktúru moci a jej obsah alebo sa zameriava na postupné odhaľovanie niekoľkých, podľa jeho názoru najvýznamnejších charakteristík (modernej) moci a mocenských vzťahov... Preto sme sa rozhodli venovať sa iba jednému z týchto pohľadov - Foucaultovej analýze vnútornej štruktúry moci, mocenských vzťahov a vzájomných väzieb medzi jednotlivými elementami tejto štruktúry. Najprv si však musí vyjasniť všeobecnú otázku, čo sú mocenské vzťahy, v čom spočíva ich špecifikum.

Prvé (všeobecné) vymedzenie moci, mocenských vzťahov. Skôr, než Foucault odpovie na túto otázku, chce jasne odlíšiť tri hlavné oblasti možného výkonu moci ([2], 233-235).

¹ Podľa Foucaulta v podstate neexistuje pojem moci, ale iba pojem mocenských vzťahov. Tvrdí totiž, že moc nie je substanciou, naopak, je vždy relačná, t.j. vzťahuje sa na inú moc, s ktorou vytvára mocenský vzťah ([1], 302; [2], 235). Sám však vo väčšine svojich prác používa oba pojmy (pokiaľ sa netýkajú priamo merita veci) ako ekvivalenty. Ani my nemáme v našej štúdii nijaký osobitný dôvod robiť medzi nimi rozdiely a termíny "moc" a "mocenské vzťahy" budeme používať ako rovnocenné, navzájom zameniteľné pojmy.

Prvou je oblasť, kde sú predmetom výkonu moci veci a kde moc prejavuje schopnosť (capacité) používať ich, spotrebúvať, meniť či ničiť. V tomto zmysle hovoríme o moci ako schopnosti - "kapacite". Takáto moc sa zase odvodzuje od schopností, ktoré sú "zabudované" buď priamo v tele, alebo v sprostredkujúcich nástrojoch, preto Foucault nazve celú túto oblasť "**kapacitou predmetov**", resp. oblasťou účelových aktivít.

Druhou je oblasť **kommunikácie**, kde sa moc presadzuje pomocou jazyka, systému znakov, spoločných zmyslov a inými formami verbálnej a symbolickej komunikácie.

Tretou je **oblasť samotných mocenských vzťahov**, ktorá je predmetom Foucaultovej analýzy.

Vo všetkých troch spomínaných oblastiach ide o výkon moci, preto je zrejmé, že medzi nimi musí byť určitá spojitosť. A skutočne, ako ukazuje Foucault na konkrétnom príklade vzdelávacích inštitúcií, tieto oblasti sa navzájom prekrývajú, podporujú a navzájom sa používajú ako nástroje, až napokon môžu vytvoriť regulované a riadené systémy, akési "bloky", v ktorých vo vzájomnej zhode a súčinnosti vedľa seba funguje "kapacita", komunikácia a moc. To však neznamená, že tieto rôzne oblasti možno ľubovoľne zamieňať. Každá z nich má svoju špecifickú povahu a špecifickú povahu má preto aj oblasť mocenských vzťahov.

Tak napríklad na rozdiel od prvej oblasti, kde sú predmetom výkonu moci predovšetkým veci, v špecifickej oblasti mocenských vzťahov sa moc týka hlavne vzťahov medzi "partnermi" - jednotlivcami alebo skupinami. Mocenský vzťah, ako hneď Foucault dodáva, však nie je jednoducho iba vzťahom medzi dvoma "partnermi", ktorí prostredníctvom jazyka, znakových systémov alebo iného symbolického média navzájom komunikujú zmysel, želania, vymieňajú si informácie a pod. Skrátka, nie je to len vzťah na úrovni komunikácie, hoci môže z nej vyplývať. Hlavná osobitosť mocenského vzťahu podľa Foucaulta spočíva v tom, že v ňom jedni mocensky ovládajú druhých a v širšom zmysle - že sa v ňom jednotlivci alebo skupiny navzájom "riadia", "ovládajú" ("gouvernent"). Napríklad v konverzácii sa navzájom ovládame rôznymi taktikami ([3], 751).

Pokúsime sa teraz v stručnosti dešifrovať oba tieto významy mocenského vzťahu.

V prvom prípade (v užšom zmysle) Foucault považuje za špecifickú črtu mocenského vzťahu fakt, že niektorí ľudia môžu úplne určovať správanie (conduite) iných ľudí ([4], 160). V danom zmysle vymedzuje všeobecne mocenský vzťah ako "spôsob **konania** (podč. I. B.), ktorým jedni pôsobia na druhých" ([2], 235-236). Terminologická nejednoznačnosť nám však umožňuje tú istú definíciu pretlmočiť aj inak, a tak čiastočne (alebo podstatne? - to už závisí od uhla pohľadu) zmeniť jej zmysel: mocenský vzťah je "forma **pôsobenia** (podč. I. B) jedných na druhých" ([2], 235-236).² A to sa dá zase interpretovať aj tak, že mocenský vzťah nie je jednostranným vzťahom,

² Vo francúzskej verzii tejto štúdie, pôvodne napísanej po anglicky a určenej americkému publiku, sa doslova píše: "L'exercice du pouvoir ... c'est un mode d'action de certains sur certains autres." ([2], 235-236). A tak je na prekladateľovi, či slovo "action" preloží ako konanie, alebo ako pôsobenie, pretože vo francúzštine má toto slovo oba významy. Žiaľ, ani Foucaultove texty nevňášajú do tejto otázky jasno a sám používa výraz "action" aj v zmysle konania, aj v zmysle pôsobenia.

kde jedna strana určuje spôsob konania druhých, ale že tu ide o vzájomné pôsobenie, o "pôsobenie na iné pôsobenia" ([2], 237)³, resp. o vzájomné riadenie či ovládanie. V tejto súvislosti ponúka Foucault ešte jednu definíciu mocenského vzťahu, podľa ktorej tento vzťah predstavuje "súbor pôsobení na iné **možné** (podč. I. B) pôsobenia" ([2], 237).⁴ Foucault síce na jednej strane prizvukuje, že moc existuje iba aktuálne - v čine, v konaní, a že teda jestvuje iba moc, ktorú v danom okamihu vykonávajú jedni vo vzťahu k druhým ([2], 236). Súčasne však poznamenáva, že moc, mocenský vzťah stojí - obrazne povedané - vždy jednou svojou nohou v oblasti možného, kde sa mu otvára "celé pole odpovedí, reakcií, výsledkov, možných nápadov" ([2], 236). Z tohto pohľadu aj príbuzný pojem "vládnutie" (gouvernement) zahŕňa nielen ustanovené formy politického alebo ekonomického podmanenia, ale aj formu viac-menej reflektovaného a cieľavedomého konania, ktoré pôsobí na možnosti konania iných. Toto konanie môže vyvolávať, stimulovať, uľahčovať jeho pôsobenie, alebo naopak, ohraničovať jeho vplyv, stavať mu do cesty prekážky a v extrémnych prípadoch ho dokonca potláčať či úplne zakazovať. Skrátka, "vládnuť v tomto zmysle znamená štruktúrovať pole možného konania (action) iných" ([2], 237).

Týmto sa ale Foucaultovo štúdium pojmu moci, mocenských vzťahov ani zďaleka nekončí. Od vymedzenia takpovediac vonkajších hraníc mocenských vzťahov prechádza k detailnej analýze ich vnútornej štruktúry. A v nej Foucault osobitne vydeľuje tri základné elementy, vrstvy a zároveň tri hlavné roviny skúmania mocenských vzťahov: strategické vzťahy, stavy dominancie, nadvlády a techniky vládnutia ([5], 728).

Mocenské vzťahy ako strategické vzťahy. Mnohostrannú analýzu mocenských stratégií považuje Foucault za prvotný a najdôležitejší aspekt svojho skúmania mocenských vzťahov. No podobne ako v predchádzajúcom prípade, aj tu chce najprv odlišiť všeobecné chápanie stratégie od jej špecifického významu, ktorý vkladá do obsahu slova "mocenská stratégia". V tejto súvislosti konštatuje, že pod pojmom "stratégia" sa zvyčajne rozumie: a) voľba prostriedkov použitých na dosiahnutie určitého cieľa (najčastejšie zameraného na fungovanie alebo udržanie mocenského aparátu); b) spôsob, akým sa niekto pokúša získať vplyv na druhého; c) súhrn postupov, ktorými sa má dosiahnuť víťazstvo. Stručne povedané, stratégiu možno všeobecne definovať ako voľbu "víťazných" riešení ([2], 241).

Samotný pojem mocenskej stratégie Foucault bezprostredne odvodzuje zo spomenutej definície mocenských vzťahov (konanie pôsobiace na iné konanie); tieto vzťahy sú teda prostriedkom, "prostredníctvom ktorého sa jednotlivci pokúšajú riadiť, určovať správanie (conduite) iných" ([5], 727). Samozrejme, Foucault tento vzťah nechápe nikdy jednostranne, ale ako skutočný, prinajmenšom dvojstranný vzťah - ako pôsobenie na iné pôsobenie, ako vzájomné pôsobenie. Moc určuje správanie ovládaných, ale aj vládnucich, pretože všetci vstupujú do jednej strategickej situácie. Napríklad

³ Vo francúzskej verzii sa opäť doslova píše, že tu ide o "action sur des actions" ([2], 237).

⁴ V dôsledku terminologickej nejednoznačnosti prekladu slova "action" sa opäť český preklad citovanej vety líši od nášho prekladu. V ňom túto pasáž prekladáme takto: "Je to súhrn **konania** (podč. I.B.) pôsobiaci na možné **konania**." (podč. I.B.) ([2], 216).

homosexuáli, vysvetľuje Foucault svoj názor, bojujú s vládou a ona s nimi. Pravdaže, tento vzťah nie je symetrický, pretože ich moc nie je rovnaká. Na tomto boji o moc sa však zúčastňujú obe strany, preto sa ocitajú v určitej strategickej situácii ([6], 740). V nej každá moc produkuje inú moc, ktorá spravidla vychádza z opačného smeru. A každá moc sa usiluje v boji ovládnuť svoj náprotivok. Strategickú situáciu takto vytvárajú pohyblivé, dynamické mocenské vzťahy, ktoré sa navzájom prekrývajú a dopĺňajú. V tomto zmysle pojem moci slúži na pomenovanie "zložitej strategickej situácie v danej spoločnosti" ([7], 123).

Práve na tomto mieste Foucault zreteľne rozhraničuje dva spôsoby chápania moci: moc ako súhrn inštitúcií a **moc ako množstvo vzťahov sily** ([7], 121-123). Pritom sám sa - asi pod výrazným vplyvom F. Nietzscheho - viac prikláňa k druhému chápaniu moci. Žiadna sila nejestvuje jednotlivo, osamotene, ale len čo sa objaví, vyvoláva k životu inú silu. Sila je teda moc, lebo môže (má moc) pôsobiť na druhú silu. A každý vzťah sily zahŕňa mocenský vzťah, pretože predpokladá silu, ktorá určuje inú silu, a zároveň silu, ktorá je určovaná druhou silou ([8], 78). Skrátka, moc je vzťah medzi silami a opačne, vzťahy medzi silami nastoľujú moc, mocenské vzťahy.

Skutočnosť, že Foucault dáva jasne prednosť druhému ponímaniu moci, pravda, neznamena, že by nevidel nijakú spojitosť medzi vzťahmi sily a inštitúciami. Hneď po definícii moci ako množstva vzťahov sily nasleduje v jeho *Vôli k vedeniu* táto významná pasáž: "... tieto vzťahy sily vytvárajú spolu reťaz alebo systém či naopak, vyvolávajú nezhody, protirečenia, ktoré ich navzájom izolujú. Nakoniec sa uplatňujú v stratégiách, ktorých všeobecný náčrt alebo inštitucionálna kryštalizácia nadobúda podobu v štátnych aparátoch, vo formulovaní zákona, v sociálnych hegemoniách." ([7], 122). Inými slovami, funkcia inštitúcií v celkovom mechanizme moci spočíva jednak v tom, že "materializujú", zviditeľňujú výsledky vzťahov medzi mnohorakými silami, a jednak v tom, že - ako dodáva o niečo ďalej - sa usilujú stabilizovať tieto vratké vzťahy a integrovať ich do veľkých homogénnych formácií, "sérií" ([7], 123). Inštitúcie však vznikajú až na základe istého rozuzlenia vzťahov medzi silami, sú ich produktom, preto tieto úsilia narážajú na "prirodzený" odpor vzťahov síl, ktoré si napriek všetkému zachovávajú svoj pôvodný charakter a ten prenášajú aj do relatívne stabilizovaných a homogénnych spoločenských útvarov. A keď sa aj podarí stratifikovať a stabilizovať niektorý z mocenských vzťahov, vzápätí sa na jeho mieste objavujú nové vzťahy sily, ktoré sú rovnako lokálne, jedinečné, difúzne a nestabilné ako predchádzajúce.

Z podobných dôvodov Foucault kategoricky odmieta stotožňovať pojem moci ako množstva vzťahov sily s násilím. V prvom rade preto, že násilie môže byť iba sprievodným javom či dôsledkom sily, nie však jej konštruktívnym elementom ([8], 77). Po druhé, vzťahy sily - tak ako mocenské vzťahy všeobecne - sa uskutočňujú v oblasti možného a tá ponúka rozličné (teda i nenásilné) alternatívy pôsobenia: produkciu či deštrukciu síl, ich podnecovanie, rozširovanie alebo obmedzovanie a pod. Po tretie, kým násilie pôsobí na svoje objekty jednostranne a takto ich odsudzuje k pasivite, vzťahy sily - ako sme už zdôraznili - predpokladajú vzájomné pôsobenie najmenej dvoch síl, pričom obe sú pre normálne, zdravé fungovanie mocenského vzťahu nepostrádateľné ([2], 236). A v neposlednom rade vzťahy medzi silami sa nezaobídu

bez určitého priestoru pre slobodu jednotlivcov. Iba tak totiž môžu rôznorodé mocenské sily vzájomne pôsobiť a iba vtedy môžu vznikať a existovať alternatívne formy konania.

Načo tu však potom hovoriť o sile? Nie je slovo "sila" (zvlášť v súvislosti so slobodou) už samé osebe zbytočne zavádzajúce, nevyvoláva chtiac-nechtiac asociácie násilia, hrubej fyzickej sily a pod.?

Nemožno tvrdiť, že by si Foucault neuvedomoval toto riziko a že by si nekládol podobné otázky. A predsa sa výrazu "sila" či presnejšie slovného spojenia "vzťahy medzi silami" na označenie, pomenovanie moci a mocenských vzťahov nechce za žiadnych okolností vzdať. Naopak sa zdá, že oba výrazy používa celkom zámerne. Rozhodne však nie preto, aby tak, hoci len latentne, podporoval teóriu násilia, ako ho upodozrievajú niektorí oponenti; skôr preto, aby aj takto terminologicky vyjadril svoj jasný odstup od doposiaľ prevládajúcich subjektivistických prístupov k moci, ktoré za každým jej prejavom hľadajú cieľavedomú aktivitu subjektu. Namiesto toho Foucault svojim ponímaním moci ako vzťahu medzi silami akoby chcel zdôrazniť, že sila nemá iný objekt ani iný subjekt než opäť (druhú) silu ([8], 77).

Pochopiteľne, Foucaultovi tu nejde iba o termíny "sila", resp. "vzťahy medzi silami". Zaujímajú ho najmä teoretické konzekvencie, ktoré z týchto pojmov bezprostredne vyplývajú. Z nich asi najdôležitejšou je to, že nás nútia premýšľať o moci a mocenských vzťahoch nie v kategóriách zmluvy, násilia alebo odcudzenia (čo je príznačné práve pre subjektivistické prístupy), ale predovšetkým v kategóriách **boja a vojny**. "Moc je najmä vzťahom síl, teda do určitej miery vojnovým vzťahom, a preto model, ktorý tu treba použiť, nemáme prevziať z psychológie alebo sociológie, ale zo stratégie - z vojnového umenia" ([9], 87). Inými slovami, moc je vzťah síl a každý alebo takmer každý takýto vzťah koniec-koncov vyúsťuje do vzájomnej konfrontácie síl, do zrážok medzi nimi, do vojny. Preto vojnový model (moc - pokračovanie vojny inými prostriedkami) podľa Foucaulta najlepšie vystihuje skutočnú povahu moci.

Ako však máme tomu rozumieť?, pýtuje sa v duchu Foucault. Znamená to, že moc budeme jednoducho považovať za nadvládu vojnového typu? Je teda samotná spoločnosť štruktúrovaná a organizovaná tak, že niektorí sa môžu brániť proti druhým, brániť svoju nadvládu proti ostatným alebo ešte inak, brániť svoje víťazstvo podmanením druhých? Máme to chápať tak, že moc je jednoducho pokračovaním vojny s použitím iných prostriedkov, než sú napríklad vojenské zbrane? Je teda moc akousi generalizovanou vojnou, ktorá len v niektorých historických okamihoch nadobúda podobu mieru alebo štátu? Mieru, ktorý sa i vtedy viac ponáša na vojnu, a štátu pripomínajúceho skôr vedenie permanentnej vojny? Môžeme azda odteraz všetky otázky a problémy moci nastoľovať len v pojmoch "stratégie", "taktiky", "vzťahov sily" a pod. ([10], 174; [11], 152)? Skrátka, skôr než Foucault prijme vojnový model mocenských vzťahov, pokúša sa vyjasniť, do akej miery tento binárny model "boja, zrážky síl" možno označovať za základ, princíp a súčasne za motor vykonávania politickej moci" ([10], 174).

Po dôkladnej analýze tohto problému Foucault dospel k dvom záverom. Na jednej strane vojnový model (ako napokon každý model) nemôže nikdy celkom vyčerpať, vystihnúť všetko konkrétne bohatstvo mocenských vzťahov. Idea boja preto nie je ani

prvým, ani posledným princípom vysvetlenia mechanizmov politickej moci ([12], 206). Navyše samotná téma boja sa stáva v analýze mocenských vzťahov funkčnou až za predpokladu, že sa budeme zaoberať vždy konkrétnym bojom a budeme odpovedať na konkrétne otázky: prečo a ako sa odohráva boj, na akom mieste, s akými nástrojmi, zbraňami sa bojuje a pod.

Na druhej strane, ako sme už spomenuli, Foucault sa vôbec netají tým, že práve vzájomné interakcie medzi bojovými stratégiami a mocou pokladá v analýze mocenských vzťahov za najvýznamnejšie. Už len preto, že si nevie predstaviť nastolenie moci bez odporu a boja. A tak každý mocenský vzťah zahrnuje aspoň ako možnosť stratégiu boja, pričom jedno prechádza do druhého, ale nestráca svoje špecifikum. "Mocenský vzťah sa v každom okamihu môže stať, a z určitého hľadiska aj stáva, stretnutím medzi dvoma protivníkmi. Vzťahy medzi protivníkmi zase v každom okamihu spúšťajú v spoločnosti do chodu mocenské mechanizmy." ([2], 242). A nielen to. Mocenský vzťah a stratégia boja sú si natoľko blízke, natoľko sú navzájom prepojené a vzájomne závislé, že niekedy stačí prekročiť určitú medzu a jedno sa zmení na druhé. Takto jedna strana predstavuje hranicu pre tú druhú a zároveň bod možného obratu, transformácie. Stratégia boja dosahuje svoju hranicu, keď antagonistické pôsobenie síl nahradia ustálené mocenské mechanizmy zabezpečujúce stabilné a dostatočné riadenie správania iných a keď sa samotný boj zameriava na upevnenie mocenského vzťahu, t.j. na jeho uskutočňovanie a súčasne na jeho zrušenie. Podobne stratégia boja je hranicou mocenského vzťahu, lebo každá jeho intenzifikácia alebo rozšírenie s cieľom podrobiť si nepodrobitelné naráža na samotnú medzu vykonávania moci. A tu sa buď výkon moci nahrádza víťazstvom nad protivníkom, alebo sa tí, nad ktorými táto moc vládne, premenia na svojich nepriateľov. "Skrátka", uzatvára Foucault, "každá bojová stratégia túži stať sa mocenským vzťahom a každý mocenský vzťah - či sa už pridrža svojej vlastnej vývojovej línie, alebo naráža na frontálny odpor - má takisto tendenciu stať sa víťaznou stratégiou." ([2], 242).

Mocenské vzťahy ako stavy dominancie. Práve na báze vzájomnej interferencie bojovej stratégie a mocenského vzťahu vyrastá v jeho útrobach podľa Foucaulta to, čo obvykle nazývame "nadvládou" alebo "dominanciou". V súlade s tým pristupuje k dominancii dvojako - ako ku globálnej štruktúre moci a súčasne ako k strategickej situácii ([2], 243). Z prvého hľadiska možno dominanciu považovať za čistý prepis mocenského mechanizmu vyplývajúceho zo vzťahu konfrontácie protivníkov a z jeho dôsledkov. Z druhého hľadiska pojem "dominancia" vyjadruje zase samotný tento konfrontačný, bojový vzťah medzi protivníkmi v strategickej situácii, ktorá býva spravidla výsledkom dlhodobého historického vývoja mocenských vzťahov. Či už však budeme pokladať dominanciu za globálnu štruktúru moci, alebo za výraz bojových stratégií, stále platí, že je organickou súčasťou mocenských vzťahov a ako takú ju nemožno z nich vyčleňovať. V tejto súvislosti si Foucault všimá niektoré súčasné doktríny moci, kde sa ich predstavitelia snažia buď nahradit' dominanciu inými prijateľnejšími pojmami, alebo aspoň viesť medzi ňou a ďalšími mocenskými vzťahmi deliacu čiaru.

V prvom prípade má Foucault na mysli predovšetkým Habermasovu teóriu komunikácie, ktorá v mene konsenzu, slobody a osobitného uplatnenia individua vydáva

všetky medzilidské vzťahy (vrátane mocenských vzťahov) predovšetkým za vzťahy pochopenia, za vzťahy dialogické, verbálne, diskurzívne. Tým sa celý problém v podstate zužuje na otázku porozumenia: alebo si rozumieme, alebo nie. A hoci tu Foucault s niečím s Habermasom súhlasí, samotná idea komunikácie ako východiska poznania sociálnych vzťahov, kde údajne hry pravdy a moci cirkulujú bez prekážok, nátlakov a donútení, sa mu zdá byť utopická ([13], 798-799; [5], 726-727).

Pokiaľ ide o pokusy oddeľovať stavy dominancie od mocenských vzťahov, Foucault sa konkrétne viackrát kriticky zmieňuje o koncepcii H. Arendtovej. Podľa nej moc pozostáva z dvoch typov vzťahov. Prvý typ predstavujú vzťahy subordinácie, kde síce pri spoločnej činnosti stoja na čele vždy nejakí vodcovia, ktorým sa iní musia podriaďovať, no ich vedúce postavenie ešte nemá charakter dominancie, ovládania. Druhý typ - to už sú oveľa známejšie vzťahy mocenskej nerovnováhy, nadvlády jedných nad druhými, vzťahy dominancie. Foucault sa nazdáva, že takéto členenie, s akým sa stretávame nielen u Arendtovej, ale aj v ďalších súčasných teóriách, je verbálne, umelé, pretože **siet'** vytváraná mocenskými vzťahmi nedovoľuje robiť medzi vzťahmi nadvlády a ostatnými mocenskými vzťahmi takýto kontrastný rozdiel ([14], 589).

V protiklade k takýmto názorom na moc a mocenské vzťahy, ktoré Foucault vcelku považuje za špekulatívne, chce sám ostať pri zemi a riadiť sa vo svojich analýzach skôr empiriou. A už z bežných empirických pozorovaní podľa neho zistíme, že v štruktúre mocenských vzťahov dodnes stále prevažujú stavy nadvlády, dominancie.

Tu sa však pred Foucaultom vynára problém. Ako sme už spomenuli, k mocenským vzťahom nerozlučne patrí sloboda. Ak teda platí, že dominancia je organickou súčasťou mocenských vzťahov, nepredpokladá aj ona istý stupeň slobody? Foucaultova odpoveď je ako zvyčajne ambivalentná.

Na jednej strane píše, že v stavoch dominancie "slobodná prax neexistuje, alebo existuje len jednostranne, alebo je mimoriadne obmedzená a ohraničená" ([5], 711). Zároveň však iba niekoľko riadkov predtým tvrdí akoby čosi celkom opačné: práve preto, že slobodná prax vyžaduje určitú mieru oslobodenia, musíme do našich úvah o slobode zahrnúť pojem dominancie ([5], 710). Ako možno zlúčiť tieto dve myšlienky? Foucaultova predstava je asi takáto. Aby sa vôbec niekde objavila sloboda, musí byť pre ňu "dôvod" - musí jestvovať prekážka, od ktorej sa chceme oslobodiť. Jednou z takýchto nevyhnutných prekážok je nadvláda určitých kást, tried, sociálnych skupín a jednotlivcov. Proti nej sa zase v "škárach", "medzerách" dominantných vzťahov formuje slobodná aktivita a neskôr aj odpor ovládaných. Vzniká dobre známa strategická situácia, v ktorej jedni sa usilujú určovať správanie druhých, na čo druhí reagujú tak, že sa snažia tomu zabrániť alebo sa dokonca pokúšajú spätne určovať konanie tých prvých. V poslednom prípade sa tak opätovne bojuje o nadvládu. Jedna dominancia môže vystriedať druhú. Len čo sa jednej skupine (triede, kaste, jednotlivcovi) podarí získať nadvládu, znovu naráža na odpor ovládaných. V podstate teda každá dominancia vyvoláva odpor a každý odpor zase predpokladá možnosť slobodného konania.

Iná vec je (a to je druhá stránka tohto vzťahu), že v rámci dominantných vzťahov - ako píše Foucault - je táto možnosť značne limitovaná, resp. sa nemusí objaviť vôbec. Nezabúdajme totiž, že Foucault pod pojmom "dominancia" okrem strategickej situácie

chápe aj globálnu štruktúru moci. A z tohto pohľadu má vzťah dominancie ako **osobitný typ** mocenského vzťahu predsa len isté špecifiká. Ich podstatu Foucault ozrejmuje takto: "Moje analýzy sa zameriavajú hlavne na mocenské vzťahy. Pod nimi rozumiem niečo odlišné od stavov dominancie... Táto analýza mocenských vzťahov predstavuje mimoriadne zložitú oblasť. Občas sa v nej stretávame s tým, čo možno nazvať faktami alebo stavmi dominancie, kedy mocenské vzťahy - namiesto toho, aby boli pohyblivé a umožňovali rôznym partnerom vytvárať stratégiu, ktorá by ich modifikovala - sú uzavreté a umŕtvené. Keď je jednotlivec alebo sociálna skupina uzavretá v oblasti mocenských vzťahov tak, že sa stáva nepohyblivou, pripútanou na jedno miesto, pričom nemôže urobiť žiadny reverzibilný pohyb (nástrojmi, ktoré môžu byť práve tak ekonomické, ako politické alebo vojenské), ide o stav, ktorý možno nazvať stavom dominancie." ([5], 710-711). Čo z toho vyplýva?

Bezprostredne to, že Foucault v citovanej pasáži naznačuje nielen odlišnosť, ale v istom ohľade aj protikladnosť zložitých a mnohostranných mocenských vzťahov a vzťahov nadvlády, dominancie. Kým prvé, ako si spomíname, sú predovšetkým a hlavne strategickými vzťahmi (t.j. vždy, keď jeden niečo robí, druhý sa snaží tomu vyhnúť, resp. použiť úskok alebo proti nemu zaútočiť), preto majú veľkú vnútornú dynamiku, sú nestabilné, difúzne a premenlivé. Pre vzťahy dominancie je naopak príznačná ich relatívna uzamknutosť, stabilita, imobilita a ireverzibilita. Tým sa samozrejme zmenšuje aj manévrovací priestor účastníkov týchto vzťahov, ohraničujú sa ich možnosti slobodného konania a odporu. Na dokreslenie si tu Foucault vybral príklad manželských vzťahov, ako sa formovali a fungovali v tradičnej rodinnej štruktúre 18. a 19. storočia. Podľa neho nemožno tvrdiť, že by v tejto rodine moc patrila výlučne mužovi. Aj žena disponuje niektorými prostriedkami a môže určovať správanie alebo konanie svojho manžela: môže sa mu vyhrážať, odmietat sex, môže ho podvádzať a pod. To všetko však prebieha v rámci daného dominantného stavu. Inými slovami, tieto i všetky ďalšie možnosti moci využíva žena len vďaka svojej prefikanosti, nemenia však celkovú situáciu, nenarušujú "globálnu štruktúru moci", a teda nijako neohrozujú dominantné postavenie muža. V takýchto stavoch dominancie (či už ekonomickej, sociálnej, inštitucionálnej, alebo sexuálnej) preto ťažko vôbec môžeme identifikovať odpor ([5], 720-721).

Tento príklad nás priamo upozorňuje aj na ďalší (a zrejme nie posledný) dôležitý rozdiel medzi mocenskými vzťahmi a ich špecifickým typom - vzťahmi nadvlády. Z Foucaultovho príkladu totiž vyplynulo, že v dominantných vzťahoch sa základná situácia v podstate nemení: vládnucci si udržiava svoju nadvládu a podmanení si počas trvania vzťahu s vládnuccim zachováva svoju podriadenosť. Naproti tomu v mocenských vzťahoch chápaných "strategicky" existuje, ako vieme, vždy možnosť zmeniť danú situáciu a v tomto zmysle sme v nich vždy slobodní ([6], 740).

Napriek všetkým rozdielom však musíme mať stále na zreteli aj to, že dominantné vzťahy sú organickou súčasťou mocenských vzťahov. A tie sú zase neodmysliteľnou stránkou spoločenského života, ktorej sa nevyhneme.⁵ Napokon podľa Foucaulta nemáme na to ani žiadny zvláštny dôvod. Mocenské vzťahy nie sú zlé same osebe, nie sú to vzťahy, od ktorých sa treba stojať čo stojať oslobodiť. "Zlé", negatívne môžu byť len niektoré ich prejavy ako dôsledky dominantných stavov. Konkrétne Foucault nevidí nič zlé na tom, že napríklad vo výchovno-vzdelávacích inštitúciách pedagóg ako ten, čo vie viac než jeho žiaci alebo študenti, im odovzdáva svoje vedomosti a techniky, hovorí im, čo majú robiť, atď. Problém vzniká až vtedy, keď musíme ukázať, ako sa vyhnúť negatívnym dopadom stavov dominancie, ktoré nútia žiaka podriaďovať sa ľubovôli učiteľa alebo ho dostávajú do područia autoritatívneho profesora a pod. Preto si Foucault myslí, že našou úlohou nie je snažiť sa rozpustiť, rozptýliť mocenské vzťahy v bezbrehom priestore komunikatívnej praxe, ako sa naivne domnieva Habermas a jeho ideoví stúpenci. Skôr by sme sa mali usilovať obmedziť, zredukovať negatívne dopady dominantných stavov na minimum právnymi regulami a racionálnymi technikami vládnutia v tzv. mocenských hrách, ako aj zavedením morálky, étosu, praxe zameranej na formovanie vlastného ja a slobody do politického života. To aj vysvetľuje, prečo Foucault - ako sám zdôrazňuje - venoval mimoriadnu pozornosť kritickým úvahám na tému zneužívania techník vládnutia, politickému boju za dodržiavanie práv a nakoniec v poslednej etape svojho života etickým skúmaniam, od ktorých si sľuboval, že by mohli pomôcť položiť základy individuálnej slobody ([5], 727-728).

Mocenské vzťahy a techniky vládnutia, riadenia. Tieto techniky predstavujú vo Foucaultovej koncepcii moci sprostredkujúci článok medzi strategickými vzťahmi alebo, ako ich ešte nazýva, "mocenskými hrami" a stavmi nadvlády, dominancie. Preto ich v rámci daného prístupu považuje za tretí nevyhnutný aspekt skúmania mocenských vzťahov. A tu znova, tak ako v prípade mocenských vzťahov alebo mocenských stratégií, chce najprv jasne odlíšiť mocenské techniky od ostatných známych typov techník, s ktorými sa stretávame v rôznych sférach spoločenského života. Preto ich schematicky rozdeľuje do štyroch veľkých skupín:

- **výrobné techniky**, vďaka ktorým môžu ľudia vyrábať, meniť veci a manipulovať s vecami, objektami;
- **techniky znakových systémov, významov, komunikácie**, ktoré nám umožňujú používať znaky, zmysly, symboly alebo významy;

⁵ Na túto myšlienku Foucault nadväzuje na inom mieste a upresňuje ju: "...tvrdenie, že spoločnosť nemôže existovať bez mocenských vzťahov, neznamena, že tieto mocenské vzťahy sú nevyhnutné ani to, že každý spôsob moci predstavuje v rámci spoločnosti čosi osudové, čomu sa nedá vyhnúť ..." ([2], 239). Niektorí si teraz môžu položiť otázku: Sú teda, mocenské vzťahy podľa Foucaulta nevyhnutnou súčasťou spoločnosti, alebo nie? Môžeme, alebo nemôžeme sa moci vyhnúť? Pozorný čitateľ si však určite už všimol, že Foucault v citovanej pasáži hovorí o **daných**, teda o konkrétnych mocenských vzťahoch a o konkrétnom výkone moci, a ten, pochopiteľne, nie je ani nevyhnutný, ani nezvratný.

- **mocenské techniky**, ktoré určujú správanie jednotlivcov, podriaďujú ich nejakým cieľom alebo nadvláde, objektivizujú subjekt;

- **techniky používané individuom vo vzťahu k sebe samému** (techniques de soi), ktoré mu dovoľujú - svojpomocne alebo s pomocou iných - uskutočňovať niektoré operácie a zmeny na svojom tele i vo svojej duši, vo svojom štýle myslenia, správania a v celkovom spôsobe života, čo má napokon viesť k istému stupňu (stavu) blaženosti, múdrosti, dokonalosti alebo nesmrteľnosti ([15], 785).

Už z tohto náčrtu je zrejmé, že medzi týmito skupinami techník existujú očividné rozdiely, a že teda nemôžeme zmiešavať napríklad mocenské techniky s výrobnými technikami, pretože každá z nich je zviazaná so špecifickou formou nadvlády. Nie náhodou sa v každej oblasti spoločenského života kladie dôraz na iný typ techniky. Niektoré techniky sa viac uplatňujú v policajnom aparáte a iné viac vo výrobnej sfére. Dokonca v rámci tej istej sociálnej oblasti sa využívajú odlišné metódy a techniky: napríklad v rodine niektoré používa muž voči žene, iné žena voči mužovi, ďalšie rodičia vo vzťahu k svojim deťom, deti vo vzťahu k rodičom a pod. Zo širšieho hľadiska v každej spoločnosti prevláda osobitný typ techník v závislosti od historického obdobia a miery ich aplikácie.

Súčasnú dobu, ako tvrdí Foucault, sa nesie v znamení permanentného narastania významu mocenských techník na úkor oslabovania prestíže rôznych foriem ideológie. V súlade s touto tendenciou namiesto ideológie sprevádzajúcej spravidla chod veľkej mocenskej mašinerie treba ťažisko skúmania preniesť na drobné, nenápadné techniky, ktoré sa uplatňujú predovšetkým v jemných mocenských mechanizmoch. Moderná západná spoločnosť rozvinula širokú škálu takýchto techník: hierarchistický dohľad, odmeny a tresty, premiestňovanie obyvateľstva - to sú iba niektoré príklady kontroly a ovládania jednotlivcov, ktoré v podstate nemajú nič spoločné nielen s ideológiou, ale ani s právom. Paradoxné je iba to, že táto spoločnosť, vystrašená nevídanou explóziou a expanziou mocenských techník (ale aj dôsledkami, ktoré z toho vyplývajú), sa ich snaží dodatočne právne regulovať, rekodifikovať ([7], 144-145). Tým však nijako nezakryje skutočnosť, že dnes viac než napríklad otázka legality alebo legitimacy moci vystupuje do popredia problém techník a technológií uplatňovania moci.

Preto Foucaulta pri štúdiu modernej, tzv. disciplinárnej moci nezaujímajú ani tak to, kto a kde ju vykonáva. Za oveľa dôležitejšiu tu považuje analýzu toho, **ako, akými technikami** sa moc vykonáva. Takáto analýza je podľa neho nevyhnutná a nanajvýš aktuálna, lebo dnes sa často práve prostredníctvom mnohokrakých mocenských techník nastoľujú a udržiavajú stavy nadvlády ([5], 728).

Na druhej strane, ako Foucault zdôrazňuje, netreba analýzu mocenských techník či techník nadvlády preceňovať a prehliadať ostatné typy techník. V skutočnosti totiž techniky fungujú len zriedkavo autonómne. Skôr naopak, v konkrétnom čase a priestore sa často navzájom ovplyvňujú a dopĺňujú. Ako v tejto súvislosti sám priznáva, keď sa zaoberal dejinami šílenstva a potom dejinami väzenského systému, dlhší čas možno príliš veľkú pozornosť venoval technikám nadvlády. Až neskôr si uvedomil, že to je iba jeden aspekt riadenia ľudí. A vtedy pochopil nevyhnutnosť skúmať mocenské techniky v úzkom prepojení s technikami, prostredníctvom ktorých jednotlivec riadi sám seba.

Na konci svojej tvorby si preto Foucault vytýčil za úlohu opísať jednak osobitosti jednotlivých typov techník a jednak ich sústavné interakcie ([15], 785).

Bolo by však chybou vyvodzovať z predchádzajúcich riadkov, že Foucaultov model moci je čisto "technickým" modelom, že jeho koncepcia moci sa dá trochu zjednodušať redukovať na koncepciu mocenských techník. Pravda je taká, že dokonca ani celú túto analýzu moci (vrátane skúmania stavov nadvlády a mocenských stratégií) Foucault nepokladal za vyčerpávajúcu. Aj ona predstavuje - ako sme zdôrazňovali ešte v úvode - iba jeden z možných spôsobov štúdia mocenských vzťahov. Ďalej by sme sa mohli venovať napríklad Foucaultovej analýze mocenských vzťahov z hľadiska ich priameho spojenia s celým systémom sociálnych diferenciácií (počnúc ekonomickými a končiac jazykovými rozdielmi) či z hľadiska foriem ich inštitucionalizácie alebo na základe vytýčených cieľov tých, ktorí práve vládnu, a prostriedkov moci ktoré používajú, alebo podľa stupňa racionalizácie vo výkone moci a pod. Ale to by už bola nová téma.

LITERATÚRA

- [1] Le jeu de Michel Foucault. In: Dits et écrits 1954-1988 par MICHEL FOUCAULT. Édition établie sous la direction de Daniel Defert et Francois Ewald. III 1976-1979. Paris, Gallimard 1994, s. 298-329.
- [2] Le sujet et le pouvoir. In: Dits et écrits 1954-1988 par MICHEL FOUCAULT..., IV 1980-1988, s. 222-243. (V českom preklade Subjekt a moc. In: FOUCAULT, M.: Myšlení vnějšku. Praha, Herrman & synové 1996, s. 195-227.)
- [3] L' intellectuel et les pouvoirs. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, IV, s. 747-752.
- [4] "Omnes et singulatum": vers une critique de la raison politique. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, IV, s. 136-161. (V českom preklade "Omnes et singulatum". Ke kritice politického rozumu. In: FOUCAULT, M.: Myšlení vnějšku. Praha, Herrman & synové 1996, s. 153-195.)
- [5] L' éthique de la liberté. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, IV, s. 708-729.
- [6] Michel Foucault, une interview: Sexe, pouvoir et la politique de l' identité. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, IV, s. 735-746.
- [7] FOUCAULT, M.: La volonté de savoir. In: Histoire de la sexualité I. Paris, Gallimard 1976.
- [8] DELEUZE, G.: Foucault. Paris, Minuit 1986. (Český preklad DELEUZE, G.: Foucault. Praha, Herrman & synové 1996.)
- [9] Michel Foucault, l' illégalisme et l' art de punir. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, III, s. 86-89.
- [10] Cours du 7 janvier 1976. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, III, s. 160-174.
- [11] Entretien avec Michel Foucault. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, III, s. 140-160.
- [12] L' oeil du pouvoir. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, III, s. 190-207.
- [13] Radiscopie de Michel Foucault. In: Dits et écrits 1954-1988 par MICHEL FOUCAULT, II 1970-1975, s. 783-802.
- [14] Politique et éthique: une interview. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, IV., s. 584-590.
- [15] Les techniques de soi. In: Dits et écrits par MICHEL FOUCAULT, IV, s. 783-813.

PhDr. Ivan Buraj, CSc.

Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK

Šafárikovo nám. 6

818 06 Bratislava

SR